

Оксана Іваненко

МІЖНАРОДНІ ЗВ'ЯЗКИ ХАРКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

У статті на основі документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Харківської області та опублікованих джерел висвітлено роль Харківського університету в міжнародних наукових зв'язках на початку ХХ ст. Особливу увагу приділено відрядженням харківських учених до зарубіжних науково-освітніх центрів.

Ключові слова: університет, співпраця, відрядження, Європа, науково-освітні центри, вчені.

Історія Харківського університету від часу його заснування (1804) нерозривно пов'язана з європейськими науково-освітніми традиціями, започаткованими за доби Середньовіччя, коли на теренах Європи сформувалася єдина академічна культура. У ХІХ ст. на Слобожанщині фундамент університетської освіти було закладено головним чином західно-європейськими вченими. Перевага іноземців у професорсько-викладацькому складі Харківського університету впродовж першого десятиліття його історії (3/4 від загальної кількості викладачів (1804–1809) давала підстави сучасникам характеризувати заклад як «німецько-французьку колонію»¹. На тлі гострої нестачі вітчизняних кваліфікованих науково-викладацьких кадрів іноземні вчені відіграли ключову роль у розвитку Харківського університету на світанку його історії. Вони брали активну участь у діяльності Комітету з підготовки відкриття університету (1804), становленні навчально-виховного процесу, організації допоміжних навчальних закладів, підготовці підручників. Цілеспрямована політика обмеження впливу іноземців в університетах Російської імперії, що знайшла відображення у відповідному розпорядженні міністерства народної освіти від 1815 року², супроводжувалася зростанням уваги до підготовки професорів з числа російських підданих, невід'ємною складовою якої були відрядження до провідних наукових центрів Європи. Учені, які поверталися з-за кордону, сприяли поширенню у вітчизняній науково-освітній системі елементів європейської університетської культури, що ґрунтувалася на сформульованих В. фон Гумбольдтом ідеях академічних свобод (свободи викладання й навчання) та єдності навчального процесу з науково-дослідною діяльністю.

Історія вищої освіти України, і зокрема Харківського університету, перебуває в центрі уваги сучасних дослідників³. Завдяки їхньому науковому доробку, а також введенню до наукового обігу нових джерельних матеріалів, відкривається перспектива глибше осягнути значення наукових здобутків Харківського університету в контексті розвитку європейської цивілізації. Метою даної статті є спроба на базі документів Центрального державного історичного архіву України м. Києва, Державного архіву Харківської області, матеріалів наукової періодики відтворити картину міжнародної співпраці вчених Харківського університету на початку ХХ ст.⁴

Зв'язки з провідними науковими центрами Європи та Північної Америки, й передусім книгообмін, посідали чільне місце в діяльності Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Свідченням інтересу до наукових досягнень товариства з боку зарубіжних колег стало прохання Північноамериканського книжкового союзу подати відомості про його діяльність для укладення покажчика (1903)⁵. Товариство брало активну участь у формуванні фондів бібліотеки при російському посольстві в Римі, безкоштовно надаючи їй свої публікації⁶. 1910 року у відповідь на звернення Упсальського товариства гуманістичних наук було ухвалено рішення надіслати йому різні томи «Збірника» харківського Історико-філологічного товариства⁷. У жовтні того ж року на засіданні товариства була заслухана доповідь заслуженого ординарного професора кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескула щодо нового німецького часопису «*Zeitschrift für ost Europäische Geschichte*» («Журнал історії Східної Європи») та висловлено ініціативу передплатити його для університетської бібліотеки⁸. 1911 року встановлено обмін друкowanними виданнями з Бібліотекою Астора в Нью-Йорку й історико-філологічним відділенням Мюнхенської академії наук, 1912 — з Віденською академією наук і Упсальським університетом⁹. На засіданні товариства у жовтні 1911 року була виголошена доповідь делегата від Харківського університету на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету в.о. екстраординарного професора кафедри історії західноєвропейських літератур С.В. Соловйова, який здійснив екскурс до історії закладу й звітував про перебіг урочистих заходів¹⁰. Багато уваги члени товариства приділяли відзначенню пам'ятних дат історії європейської культури. Від його імені були надіслані вітальні телеграми до львівського товариства «Просвіта» з нагоди вшанування пам'яті М. Шашкевича (1911); до Празької академії наук у зв'язку з відзначенням пам'яті Фр. Палацького (1912); болгарському філологу й історичу Л.Г. Мілетичу з нагоди 25-ліття його науково-педагогічної діяльності¹¹. 1914 року директор Нью-Йоркської публічної бібліотеки Е.Х. Андерсон звернувся до товариства з

листом, в якому висловив зацікавленість в отриманні його публікацій, особливо «Вісника» й «Збірника»¹².

Широкий діапазон міжнародної наукової співпраці голови Історико-філологічного товариства (1897–1918) М.Ф. Сумцова засвідчує його кореспонденція. 1900 року до нього надійшло письмове привітання з нагоди 25-ліття наукової, педагогічної і публіцистичної діяльності від хорватського славіста, члена Югослов'янської Академії наук і мистецтв (1866), Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (1903) В. Ягича¹³. У листі з Відня, датованого травнем 1901 року, Ягич писав: «Але хто міг би очікувати, що ваш Університет за теперішніх обставин, коли у вас і по всій Росії університетська освіта переживає тяжку кризу, знайшов можливість звернути свою прихильну увагу на мене, як закордонного вченого, який дозволив собі нещодавно піддати різні заходи російського уряду по відношенню до бідних студентів різкій критиці!»¹⁴. Українська культура належала до сфери наукових інтересів Ягича, і 1911 року він надіслав Сумцову листа з Відня, в якому дякував за готовність співпрацювати на ниві дослідження «малоросійської літератури»¹⁵. Сумцов також листувався зі словенським славістом М.М. Мурко, який 12 січня 1901 року відправив йому з Відня поздоровлення з 25-літнім ювілеєм наукової діяльності: «...я дізнався, яке хороше свято Ви відзначали в жовтні минулого року. Я, і таких буде ще багато, дуже шкодую, що не міг тоді бути присутнім духом і Вас привітати від щирого серця. Але тепер можу це зробити з ще більшою підставою. Поки що я був обізнаний лише з Вашою ученою діяльністю, якої вистачить, щоби Вас поважати й любити, але я просто дивуюсь Вашій багатосторонній і плідній громадській, педагогічній та публіцистичній роботі»¹⁶. У листі від січня 1905 року Мурко наголошував на важливому значенні діяльності харківського Історико-філологічного товариства й висловлював жаль з приводу того, що в м. Градці не було подібної установи¹⁷. У липні 1906 року Мурко надіслав Сумцову вітання з нагоди 30-ї річниці його науково-педагогічної діяльності. Неодноразово звертався до харківського вченого у своїх листах чеський славіст І. Полівка¹⁸. За допомогою наукової кореспонденції Сумцов налагоджував книгообмін з європейськими колегами, зокрема, викладачем гімназії м. Солуні А.П. Стоїловим і чеським філологом В. Вондраком¹⁹. 1901 року до вченого надійшов лист від Неаполітанського університету з проханням надіслати наявні в Харкові публікації з життя студентів²⁰. У 1907 році Сумцов отримав запрошення на XIV Міжнародний конгрес «Вільної думки» в Празі, в якому зазначалося: «Нині, коли російський уряд за прикладом Каткова хоче викликати в Росії цинічний рух шовінізму, коли в такий спосіб прагне загасити перші проблески громадянського самовизначення, коли той вільний, здоровий

рух народу за краще завтра намагається приманити для низьких цілей міжнародного антагонізму, тепер у цей важливий момент чеські вільні мислителі з щирою радістю закликають братів росіян у своє давнє місто, аби тут вони довели, що для російської інтелігенції чужі всі ці інтриги уряду, що вона наскрізь перейнялася ідеями прогресу й свободи...»²¹.

Важливою формою міжнародних культурних зв'язків початку ХХ ст. було спільне відзначення ювілейних дат. Резонансною подією в історії європейської науки стало святкування 30-ї річниці наукової і освітньої діяльності М.С. Дринова — видатного вченого й діяча Болгарського національного відродження. 1903 року на адресу Дринова, заслуженого ординарного професора кафедри слов'янської філології Харківського університету, надійшли письмові привітання від Історичного товариства в Софії, Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті, Історичного товариства Нестора-літописця в Києві, Ніжинського історико-філологічного товариства, Товариства історії, філології і права при Варшавському університеті²². Міністр освіти Болгарії І.Д. Шишманов у своєму вітальному листі (1903) високо оцінив наукові досягнення вченого на ниві славістики: «Приєднуюсь усією душею до російських товаришів, які вшановують сьогодні тридцятиліття такої плідної науково-педагогічної діяльності нашого славнозвісного співвітчизника вельмишановного Марина Степановича Дринова, одного із найдостойніших представників сучасного слов'янознавства. Нехай це свято слов'янської науки стане новою запорукою майбутнього запліднення високоповажної російської і молоді болгарської славістики — невичерпного джерела народної самосвідомості»²³.

Творцями історії міжнародних зв'язків Харківського університету були не лише представники професорсько-викладацької корпорації, а й студентство. Молоді люди, які за велінням долі опинялися за кордоном, неодноразово зверталися за порадами й допомогою до ректора Л.В. Рейнгарда (1905–1906). 1905 року до нього надійшов лист від Є. Анненської, яка впродовж шести семестрів слухала лекції на медичному факультеті Лозаннського університету й висловила бажання перевестися до Харківського університету²⁴. Того ж року з аналогічним проханням до Рейнгарда звернулися студентки медичного факультету Бернського університету А.Я. Олександрова, Ф.Л. Яффе та Ф.В. Вейнгерова²⁵. У 1906 році студент В. Липський надіслав із Софії листа з подякою ректору Д.І. Багалію за рекомендації до міністра народної освіти Болгарії І.Д. Шишманова, завдяки яким йому вдалось отримати посаду вчителя російської мови в Софійській жіночій гімназії²⁶.

На початку ХХ ст. міжнародна співпраця Харківського університету отримала потужний імпульс завдяки зарубіжним науковим відрядженням

його вчених. Упродовж 1900–1901 років лаборант фармацевтичної лабораторії М.О. Валяшко під керівництвом проф. Е. Шмідта досліджував рослини й речовини рослинного походження у фармацевтичному інституті Марбурга, опрацьовував наукову літературу з фармацевтики, слухав лекційні курси з хімії і бактеріології. Окрім того, він оглянув інститут фармацевтичної хімії і фармакогнозії Бернського університету, фармацевтичні інститути Мюнхенського й Віденського університетів²⁷.

Влітку 1901 року ординарний професор кафедри астрономії Л.О. Струве вивчав у зарубіжних наукових центрах методи астрономічних спостережень і новітнє обладнання. Ознайомившись у Кенігсберзі з регістрним мікрометром Репсольда (з часовим механізмом), він замовив подібний прилад для харківської обсерваторії. Учений також оглянув обсерваторію в Лейдені, механічну майстерню братів Репсольдів у Гамбурзі, меридіанні кола в обсерваторіях Берліна, Бонна, Гамбурга, Гейдельберга, Лейпцига, Мюнхена й Страсбурга. Особливу увагу Струве приділив фотографічному методу досліджень і застосуванню найсучасніших телескопів для фотографування небесних тіл (астрографів) в обсерваторіях Потсдама, Бонна, Гейдельберга й Мюнхена. У Німеччині він вів переговори з відомим астрономом А. Ауверсом про участь у проєкті Берлінської АН щодо укладення каталогу зірок «Історія зоряного неба»²⁸. Підбиваючи підсумки своєї наукової подорожі, Струве констатував, що університетські обсерваторії Російської імперії суттєво відстали від наукових закладів Німеччини.

Завдання закордонного відрядження 1902–1903 років асистента при кафедрі нервових і душевних хвороб А.М. Левковського полягали у відвіданні клінічних закладів Парижа, Відня, Берліна, Гейдельберга, Лювена, Франкфурта-на-Майні та вивченні їх досвіду лікування за допомогою води, електрики, світла, масажу й інших методів. Маршрут наукової подорожі вченого розпочався з відвідання Берліна, де він оглянув клінічне містечко Шаріте, зокрема його масажне й гідротерапевтичне відділення, й записався в університеті на платні заняття для лікарів. З особливою гостинністю Левковського прийняв професор І.В. Заблудовський, який зробив вагомий внесок у розвиток теорії і практики масажу. На його лекції з'їжджалися вчені з усієї Німеччини, а також Великої Британії, США, Російської імперії.

Прослухавши у Віденському університеті лекції професора Ю. Вагнера-Яурега (лауреата Нобелівської премії з медицини 1927), Левковський згадував: «Промова проф. Wagner'a не вражає визначними ефектами, але виявляє в ньому великі знання досвідченого психіатра, і він повідомляє багато цінних практичних порад слухачам»²⁹. На запрошення К. Вейгерта Левковський займався в очолюваній ним Патолого-анато-

мічній лабораторії Франкфурта-на-Майні. У Гейдельберзі він ознайомився з діяльністю клініки одного з основоположників сучасної психіатрії Е. Крепеліна.

Під час наукової подорожі Німеччиною, Швейцарією, Австро-Угорщиною (1903) ординарний професор по кафедрі загальної патології О.В. Репрев відвідував заняття в університетах, а також патологоанатомічні інститути й музеї. Йому особливо впав у вічі вплив німецької науки на постановку викладання в Бернському й Базельському університетах, де панувала властива німцям педантичність і систематичність. Ученого надзвичайно вразила розкіш приміщень Бернського патологоанатомічного інституту, про яку вченим Російської імперії доводилося лише мріяти. У Базелі він зустрів випускника Харківського університету доктора Салтикова, який працював у місцевому патологічному інституті на посаді старшого асистента й зарекомендував себе як високоосвічений, відданий науці фахівець, хоча в Російській імперії так і не зміг знайти роботу за спеціальністю. Репрев із сумом зауважував, що Росія «дарувала» іншим країнам високих професіоналів, у той час, як у її університетах катастрофічно бракувало професорсько-викладацьких кадрів та асистентів³⁰.

Влітку 1903 року приват-доцент кафедри зоології, порівняльної анатомії і фізіології М.Ф. Белоусов ознайомлювався з методиками викладання гістології і фізіології, відвідував науково-допоміжні заклади та вивчав новітню наукову літературу у Великій Британії (Лондоні, Кембриджі), Бельгії (Брюсселі, Льєжі) і Німеччині (Берліні, Бонні, Вюрцбурзі, Гейдельберзі, Галле, Лейпцигу). Учений високо оцінив створені в Німеччині сприятливі умови для науково-дослідної роботи, досконалу матеріально-технічну базу й укомплектованість бібліотечних фондів, а також — майстерні з виробництва найсучасніших лабораторних приладів, яких так бракувало в Російській імперії. Він відзначив розмаїття обладнання Гейдельберзького й Лейпцизького фізіологічних інститутів, де оглянув лабораторії за сприяння директорів А. Коссея (лауреата Нобелівської премії 1910) й Е. фон Герінга³¹. Останній спеціально для Белоусова особисто продемонстрував низку дослідів. Проаналізувавши європейський досвід організації практичних занять з фізіології і гістології, харківський науковець дійшов висновку про доцільність його запровадження в Російській імперії, принаймні у великих містах.

1904 року приват-доцент кафедри чистої математики А.П. Пшеборський слухав лекції у Геттінгенському університеті. З педагогічної точки зору для нього становив інтерес курс інтегрування диференційних рівнянь професора Ф.Х. Клейна. Пшеборський зазначав: «...я маю зізнатися, що ніколи не чув такого блискучого викладу, впродовж якого увага

слухачів не слабне ні на мить»³². Рівень викладання математики в Геттінгені він визнав недосяжним ідеалом, до якого мали прагнути університети Російської імперії. Наріжним каменем наукового прогресу в Німеччині харківський учений вважав академічну свободу, відсутність тиску з боку університетської адміністрації, довіру у відносинах між викладачами й студентами, аполітичний характер діяльності університетів, що переслідували єдину мету — служіння науці.

У Гейдельберзі Пшеборський був присутній на III Міжнародному математичному конгресі (8–13 серпня). Сенсацією цього наукового форуму він визнав доповідь угорського математика Д. Кеніга.

Подорожуючи з квітня по вересень 1904 року Німеччиною, Францією, Швейцарією, Італією, Швецією, Данією, Нідерландами, приват-доцент по кафедрі астрономії М.М. Євдокимов вивчав новітні методи дослідження небесних тіл й астрономічні прилади. У Потсдамі він здійснював фотометричні вимірювання, ознайомлювався з міжнародними науково-дослідними проектами в галузі астрономії, що були недоступні для харківської обсерваторії через відсутність у ній фотометрів. У Берліні вчений відвідав Bureau der Geschichte des Fixsternhimmels (Бюро історії зоряного неба), обсерваторію Treptow і королівську обсерваторію; у Кілі вивчав принципи роботи меридіанного кола; в астрофізичній обсерваторії Гейдельберга брав участь у фотографуванні небесних об'єктів телескопом-рефрактором. Під час перебування в Парижі Євдокимов ознайомився з астрономічними інструментами місцевих обсерваторій, займався у Міжнародному бюро мір і вагів. Окрім того, за час своєї закордонної подорожі він оглянув обсерваторії Варшави, Гамбурга, Лейдена, Бонна, Страсбурга, Цюріха, Рима, Флоренції, Мюнхена, Йєни, Копенгагена, Лунда, майстерні астрономічних інструментів у Парижі, Гамбурзі, Потсдамі, Мюнхені, Йєні, а також центральну сейсмічну станцію Страсбурга. 5-8 вересня Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства м. Лунда. Підсумовуючи результати своєї наукової подорожі, він констатував низький рівень забезпеченості обладнанням харківської обсерваторії порівняно із зарубіжними науковими установами: «...у нас немає ні рефрактора середнього розміру, ні астрографа, ні фотометра, ні інструмента, придатного для визначення змін широти, тому роботи, можливі для обсерваторії, здійснюються виключно у сфері завдань меридіанного кола...»³³.

Влітку 1908 року Євдокимов узяв участь у зібранні Астрономічного товариства, що відбувалося в приміщенні Віденської академії наук. У Відні він оглянув три обсерваторії та ознайомився з новим рефрактором Zeiss'a. За дорученням директора Харківської астрономічної обсерваторії Л.О. Струве Євдокимов замовив у Берліні термометри для

меридіанного кола й шкалу для відліків сейсмограм. У Геодезичному інституті Потсдама він відвідав відділення годинників, а в Мюнхені замовив годинник для обсерваторії Харкова³⁴.

Приват-доцент кафедри політичної економії і статистики О.М. Анциферов у 1904 році вирушив за кордон з метою збирання в Німеччині й Франції матеріалів для магістерської дисертації щодо сучасного стану кооперативів у сільському господарстві та відвідання в німецьких університетах лекцій і семінарів з економічних дисциплін. У Вюрцбурзі вчений консультувався з фахівцями в галузі сільськогосподарської кооперації, опрацьовував фонди університетської бібліотеки. Анциферову вдалося налагодити кореспонденцію з Імперським кооперативним союзом у Дармштадті, яке надсилало йому свої річні звіти й періодичні видання. У Йені він відвідував лекції з політичної економії і сільськогосподарської кооперації, а також економічний семінар; у Гейдельберзькому університеті слухав лекції, брав участь в економічних семінарах, здійснював науково-пошукову роботу. Зібрання провінційного союзу сільськогосподарських товариств у Гессені запам'яталося харківському вченому своєю демократичністю, адже всі його учасники, від високих державних посадовців до селян, користувалися рівними правами й становили єдине ціле³⁵.

Дослідження Анциферова були широко відомі й визнані за кордоном. 1909 року бібліотека Софійського університету винесла йому подяку за подаровані праці «Аренда крестьянских душевных наделов и её значение», «Кооперация в сельском хозяйстве Германии и Франции»³⁶. 1913 року вчений отримав запрошення до Іллінойського університету на святкування дня народження А. Лінкольна (12 лютого)³⁷.

На II Міжнародному філософському з'їзді (Женева, 1904) Харківський університет репрезентував ординарний професор кафедри філософії П.Е. Лейкфельд. Ученого передусім цікавили засідання секції логіки, велику увагу він приділив доповідям французьких учених, зокрема А. Навіля «De la notion de loi historique» («Про поняття історичного закону»)³⁸.

У квітні–червні 1907 року Лейкфельд здійснив наукову подорож Австро-Угорщиною й Німеччиною. Досвід діяльності заснованого А. фон Мейнонгом у Граці психологічного інституту становив для вченого інтерес з точки зору його запозичення харківським кабінетом експериментальної психології³⁹.

З 3 по 7 серпня 1908 року Лейкфельд був відряджений на VI Міжнародний психологічний конгрес у Женеві, де переважали франкомовні вчені — представники Франції, Бельгії, Швейцарії. Серед недоліків організації конгресу харківський науковець указав на проблеми із

завчасною публікацією й поширенням серед учасників текстів доповідей, а також на невдалу спробу включити до переліку робочих мов есперанто, нарівні з німецькою, французькою, італійською й англійською⁴⁰. У Женеві Лейкфельд придбав обладнання для Харківського університету й відвідав університетський психологічний кабінет проф. Е. Кляпареда.

Того ж року вчений узяв участь у III Міжнародному філософському з'їзді в Гейдельберзі, на якому кількісно домінували французи, незважаючи на те, що його відкриття відбулося одразу по святкуванні річниці битви при Седані (1 вересня 1870), що закінчилася поразкою французького війська й призвела до його капітуляції (2 вересня) під час франко-пруської війни 1870–1871 років. Водночас Лейкфельд нарахував незначну кількість німецьких учасників цього наукового форуму, де «були відсутні багато хто з тих, чії наукові заслуги поза сумнівом»⁴¹.

У 1906 році лектор німецької мови Г.Ю. Ірмер вирушив до Німеччини й відвідав Берлінський, Геттінгенський, Марбурзький, Галльський, Гейдельберзький, Лейпцизький, Страсбурзький університети, а також гімназії й училища Берліна, Франкфурта-на-Майні, Марбурга, Касселя, Карлсруе, Дрездена, Лейпцига, Страсбурга. Аналізуючи системи викладання нових мов у німецьких і російських університетах, він указував на їх докорінну відмінність. У Німеччині університетські курси й іспити з мов не були обов'язковими у зв'язку з високим рівнем їх викладання в середніх навчальних закладах, де учні здобували належний обсяг знань і могли самостійно вивчати іноземну наукову літературу. На посади лекторів мов і їхніх помічників традиційно запрошували іноземців, до того ж не більше, ніж на чотири роки, доки вони не встигли «втратити чистоту рідної мови». Саме в частій зміні лекторів Ірмер убачав головний недолік, оскільки новоприбулі педагоги-іноземці не мали достатнього досвіду роботи з німецькомовними студентами. Ознайомившись із університетською системою викладання нових мов у Німеччині, він дійшов висновку про необхідність її реформування⁴².

Відставання Росії від Німеччини у вивченні нових мов Ірмер пояснював тим, що в середніх навчальних закладах Російської імперії вони були другорядними дисциплінами, у жіночих гімназіях — необов'язковими, а в провінції часом узагалі не викладалися. Він наголошував: «У Німеччині давно зрозуміли слова великого Гете: «*Wer fremde Sprachen nicht Kennt, weiss nichts von seiner eigenen*» — тобто: Хто не знає іноземних мов, той нічого не розуміє і у своїй рідній мові, — й тому там старанно вивчають іноземні мови, причому викладання іноземної мови, як я вже мав нагоду згадати, йде пліч-о-пліч з навчанням рідної»⁴³. На завершення своєї наукової подорожі Ірмер відвідав Грейфсвальдські канікулярні курси, популярні серед іноземних слухачів і німецьких

учителів, у тому числі жінок, і як представник Харківського університету отримав право безкоштовно слухати лекції, брати участь у практичних заняттях і екскурсіях.

В.о. екстраординарного професора по кафедрі історії церкви Й.О. Бродович 1906 року працював над докторською дисертацією у бібліотеці Лейпцизького університету й Королівській бібліотеці м. Берліна, де, за його словами, «книжкові багатства й умови користування ними такі, що російський університет може лише мріяти про це»⁴⁴. У Берлінському університеті він слухав лекції з історії церкви професора А. фон Гарнака.

Упродовж закордонного відрядження 1906–1908 років приват-доцент кафедри гігієни С.В. Коршун побував у Гігієнічному інституті професора К. Флюгге в Бреславлі та Гігієнічному інституті Мюнхена, де він спостерігав за здійснюваною під керівництвом М. Губера науково-дослідною роботою з імунології, слухав його лекції з гігієни, що «вирізнялися повнотою й талановитістю викладу», та проводив самостійні дослідження. Під час перебування в Берліні харківський учений ознайомився з педагогічною діяльністю місцевого гігієнічного інституту, а також його науковими розробками в галузі бактеріології, гігієни й імунології. Загалом у Мюнхені, Берліні та Бреславлі він прослухав 19 різноманітних лекційних курсів⁴⁵. Результати бактеріологічних досліджень, здійснених Коршуном у паризькій лабораторії І.І. Мечникова, були опубліковані в «Анналах інституту Пастера» (1908).

За рекомендацією ординарного професора кафедри хімії І.П. Осипова приват-доцент Г.Є. Тимофеев улітку 1908 року займався в лабораторії професора Гейдельберзького університету Г. Бредіга: проводив самостійні дослідження й відвідував щотижневі *Theoretische Uebungen* (теоретичні вправи), де зачитувалися реферати з актуальних питань фізикохімії і здійснювалися огляди новітньої наукової літератури. Одночасно він прослухав у Гейдельберзькому університеті лекції з фізикохімії проф. Г. Бредіга та з фізики — лауреата Нобелівської премії (1905) проф. Ф. фон Ленарда. Сильною стороною організації лабораторних занять у Гейдельберзі Тимофеев уважав присутність достатньої кількості керівників, на відміну від вітчизняних навчальних закладів, де викладачі не мали можливості приділити кожному студенту достатньо уваги⁴⁶.

Упродовж закордонного відрядження 1908–1910 років приват-доцент хімії М.О. Валяшко вдосконалював свій фаховий рівень у Лейпцизькому університеті: займався у хімічній лабораторії, фізико-хімічному інституті, інституті теоретичної фізики, відвідував колоквиуми й засідання місцевого хімічного товариства, а також прослухав лекційний курс, організований фабрикою *Zeiss*. У Берліні він відвідав хімічний і фармацевтичний інститути, у Йєні — фабрику оптичних інструментів. Також у

період відрядження вчений узяв участь у VII Міжнародному конгресі з прикладної хімії у Лондоні⁴⁷.

У 1909 році лаборант акушерської клініки Ф.О. Соловйов був командирований за кордон з метою запозичення європейського досвіду діяльності науково-освітніх і лікувальних закладів. Він стажувався в клініках Відня, де слухав лекції професора Ф. Шаута й ознайомлювався із запровадженими відомим австрійським ученим Е. Вертгеймом методами хірургічних втручань. У Дрездені Соловйов вивчав специфіку системи підготовки фахівців, спрямованої на забезпечення медичним персоналом саксонських містечок і сіл; у Берліні відвідав ряд державних і приватних медичних закладів, зокрема, клініку професора Е. Бумма (Шаріте)⁴⁸.

На урочистих заходах з нагоди 500-літнього ювілею Лейпцизького університету (липень–серпень 1909) харківську професорсько-викладацьку корпорацію представляв ординарний професор кафедри цивільного права В.М. Гордон. У вітальному адресі, підготовленому вченими Харкова, наголошувалося, що ні розділення величезною територією, ні відмінність держав і мов не здатні завадити міжнародній науковій співпраці: «У Харківському Університеті професорський персонал мав і в цей час має немало осіб, зобов'язаних більшою чи меншою мірою своєю науковою підготовкою Лейпцизькому Університету. З почуттям глибокої вдячності Харківські професори, як звичайно й інші, зазначають у *sigilla vitae* імена своїх Лейпцизьких учителів — тих світових учених, в аудиторіях і за працями яких вони навчалися працювати й викладати, набували й набувають знання»⁴⁹. Святкування розпочалося з парадного в'їзду до Лейпцига короля Саксонії Фрідріха Августа I, який у своїй промові відзначив зв'язок між саксонською королівською династією й Лейпцизьким університетом. Ректор К. Біндінг під час виступу наголосив на значенні свободи викладання й наукових досліджень, оскільки, на його переконання, університет за своєю сутністю не є суто державною установою, він має «власну душу, свій організм, і обидва служать одній єдиній меті, але ця остання перебуває цілком поза державою»⁵⁰.

У 1911 році ординарний професор кафедри слов'янської філології С.М. Кульбакін був відряджений за кордон з метою дослідження середньоболгарської мови. Готуючи розвідку з історії церковнослов'янської мови на теренах Болгарії, учений вивчав Македонський апостол Празького музею із колекції П.Й. Шафарика та Загребський октоїх Югослов'янської Академії у Загребі, а також сербські пам'ятки — октоїх і тріодь XIII ст.⁵¹ У рамках свого відрядження Кульбакін також брав участь у засіданні лінгвістичної комісії Краківської Академії наук.

Влітку того ж року приват-доцент всесвітньої історії Є.О. Черноусов здійснював дослідження з історії Візантії у Російському археологічному інституті м. Константинополя⁵².

По завершенні лікування у Карлсбаді (1911) заслужений ординарний професор кафедри всесвітньої історії В.П. Бузескул відвідав культурно-освітні установи й оглянув історичні пам'ятки Мюнхена та Нюрнберга⁵³.

Упродовж червня–липня 1911 року ординарний професор по кафедрі офтальмології П.М. Барабашев вивчав методики викладання медицини в Австро-Угорщині, Франції, Німеччині. Він займався у віденських клініках Ф. Діммера й одного з основоположників сучасної офтальмології Е. Фукса. Особливу увагу харківський учений приділив упровадженню в цих закладах новинок науки й техніки — електричному освітленню таблиць для перевірки гостроти зору, фотографуванню очного дна тощо. З точки зору можливостей для вивчення новітніх наукових досягнень у галузі офтальмології найкращими Барабашев уважав клініки Парижа. Поширену в університетах Франції методику викладання офтальмології він визнав досконалішою, ніж у Німеччині, оскільки французькі студенти, окрім теоретичних курсів, обов'язково наглядали за стаціонарними хворими й самостійно складали історії хвороб⁵⁴. Серед паризьких медичних закладів учений відзначив офтальмологічне відділення при створеному на кошти Ротшильдів шпиталі, де діяв найкращий у Парижі кабінет для функціональних досліджень. В Hôpital Lariboisière Барабашев ознайомився з доведеною доктором В. Мораксом до досконалості практикою використання в офтальмології кольорового макро- й мікроскопічного фото⁵⁵. У «Quinze-vingt» він вивчав методику хірургічного лікування катаракти, а в лікарні доктора Е. Ландольта замовив хірургічні інструменти для клініки Харківського університету. Окрім того, Барабашев ознайомився з рівнем викладання офтальмології у Берлінському університеті, відвідав факультетську клініку, клініку в Шаріте та обладнану за останнім словом науки й техніки приватну клініку Silex.

Мета закордонного відрядження ординарного професора кафедри ботаніки В.М. Арнольдї (1910–1911) полягала у вивченні колекцій європейських ботанічних садів. Відвідавши сад у Далемі поблизу Берліна, рівень його наукової роботи вчений визнав зразковим: «Кожен Сад, звичайно, має скористатися прикладами й досвідом цього закладу, в організації якого брали участь кращі сили багатого на славні наукові імена німецького народу»⁵⁶. Основну причину відставання ботанічного саду Харківського університету від науково-дослідних установ Німеччини Арнольдї вбачав у недостатньому державному фінансуванні, унаслідок чого його співробітники змушені були заробляти торгівлею. У Бернському ботанічному саду вчений отримав для Харківського університету рослини з Малайських островів (*Muginodina echinata*, *Psilotum triquetrum*). На запрошення директора саду Е. Фішера він узяв участь в екскурсіях, під час яких ознайомився з високогірною флорою Альп, зібрав колекцію

грибів і квітів для університетського ботанічного музею. У Берні Арнольдї також вивчав методику дослідження іржавинних грибів. Під час перебування в Парижі він оглядав колекції водоростей у *Museum d'Histoire Naturelle* (Музеї природничої історії) при *Jardin des Plantes*. Найкращим за багатством і красою насаджень Арнольдї визнав британський ботанічний сад у К'ю (*Kew-Gardens*), а найграндіознішим — зібрання *Museum of Natural History* (Музею природничої історії) Лондона, де він вивчав колекції криптогамних рослин. Свідченням інтересу європейської наукової громадськості до наукового доробку харківського вченого стали публікації результатів його досліджень флори Малайського архіпелагу в зарубіжних періодичних виданнях⁵⁷.

1911 року понадштатний асистент хірургічної госпітальної клініки Б.Г. Шарецький представляв Харківський університет на з'їзді німецьких хірургів у Берліні; приват-доцент кафедри офтальмології П.П. Прокопенко — на офтальмологічному з'їзді в Гейдельберзі; в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії західноєвропейських літератур С.В. Соловійов — на святкуванні 100-літнього ювілею Бреславльського університету; ординарний професор кафедри чистої математики професор Д.М. Синцов — у міжнародній комісії з викладання математики в Мілані⁵⁸.

Упродовж літніх канікул 1912 року приват-доцент кафедри хімії Г.І. Петренко займався в науково-дослідних установах Німеччини. У Берліні він відвідав фізичну лабораторію *Siemens i Halske* при заводі ламп з металічною ниттю, електрохімічну лабораторію в Політехнічному інституті, фізико-хімічний інститут університету⁵⁹. Під час перебування в Дрездені учений ознайомився з методикою проведення практикумів у електротехнічній лабораторії політехнікума та оглянув фотохімічну лабораторію Р. Лютера. У Лейпцигу він відвідав електротехнічну виставку, інститут М.-Ю.-Л. Ле Блана, фотохімічну лабораторію проф. Гольдберга в академії графічних мистецтв; у Геттінгені — лекції з електрохімії, фізико-хімічний колоквиум, засідання фізичного товариства.

Приват-доцент кафедри всесвітньої історії М.С. Гольдін влітку 1912 року вирушив до Берліна задля вивчення джерел з історії становлення земського устрою в Пруській монархії (XVII — поч. XVIII ст.). У королівському Таємному архіві м. Берліна він досліджував акти ландтагів пруської Померанії, справи бранденбурзьких чинів 1688–1713, справи ландтагів Східної Пруссії 1688–1708 та інші документи⁶⁰.

У 1913 році ординарний професор мінералогії П.П. Пятницький узяв участь у геологічному з'їзді в Канаді; ординарний професор Л.О. Струве й приват-доцент М.М. Євдокімов (обидва — по кафедрі астрономії) — в астрономічному з'їзді у Гамбургу⁶¹.

Улітку того ж року в.о. екстраординарного професора по кафедрі кримінального права О.Д. Кисельов вивчав постановку карного розшуку в Німеччині, Австро-Угорщині й Франції. У Берліні особисто для нього інспектором кримінальної поліції було прочитано курс лекцій, що супроводжувалися демонстрацією документів, відвіданням фотографічного, дактилоскопічного, довідкового відділів, а також безпосереднім ознайомленням зі специфікою карного розшуку⁶². У Лейпцигу й Дрездені харківський учений вивчив засади організації і діяльності кримінальної поліції, досвід упровадження нового методу ідентифікації злочинців — дактилоскопії, відвідав музеї, а також ознайомився з програмою з'їзду керівників кримінальної поліції Німеччини, що відбувся під головуванням міністра внутрішніх справ Пруссії. Кисельов був люб'язно прийнятий очільником дрезденської поліції і присутній на звіті всіх її інспекторів. Так само гостинно вченого зустріли у Відні, де він відвідав музей карного розшуку, бюро довідок про судимість, дактилоскопічний і фотографічний відділи, вивчив річний звіт кримінальної поліції міста. У Граці Кисельова прийняв один із основоположників криміналістики професор Г. Гросс, який показав йому свій криміналістичний інститут.

Упродовж літніх канікул 1914 року хранитель геологічного кабінету О.С. Федоровський досліджував експонати музеїв Німеччини, Бельгії і Франції. У Берліні він вивчив палеонтологічну й геологічну колекції Museum für Naturkunde (Музею природничої історії), а також відвідав університетський Географічний інститут. Основну увагу вчений приділив заняттям у Musée Royal d'Histoire Naturelle (Королівському музеї природничої історії) у Брюсселі. Під керівництвом професора Брюссельського університету М. Леріш Федоровський здійснював дослідження олігоценних риб⁶³. У паризькому Museum d'Histoire Naturelle він оглянув мінералогічний, порівняльно-анатомічний, палеонтологічний відділи; у Сен-Жерменському музеї вивчав колекцію кам'яного віку.

Загалом відповідно до річних звітів Харківського університету, у 1900 році в закордонних відрядженнях перебували 24 особи; у 1901 — 7; у 1902 — 11; у 1903 — 11; у 1904 — 14; у 1906 — 24; у 1907 — 29; у 1908 — 31; у 1909 — 55; у 1910 — 60; у 1911 — 8; у 1912 — 53; у 1913 — 55; у 1914 — 48⁶⁴.

Отже, на тлі загострення напруженості в міжнародних відносинах, наростання шовіністичних настроїв, розколу Європи на ворогуючі військово-політичні блоки, упродовж початку ХХ ст. міжнародна науково-освітня співпраця набирала обертів, забезпечуючи світове лідерство європейської науки. В означений період часу вчені Харківського університету зробили вагомий внесок у збереження єдності європейського наукового простору та інтеграцію до нього Російської імперії. Потужним каналом

обміну науковими здобутками була кореспонденція, яку харківські вчені підтримували із зарубіжними громадсько-культурними діячами. Свідченням високого авторитету вітчизняної науки за кордоном стали звернення з пропозиціями щодо налагодження книгообміну з боку європейських і північноамериканських учених, для яких становив інтерес доробок харківських колег. Традиційно провідною формою міжнародної співпраці Харківського університету були започатковані в першій половині ХІХ ст. наукові відрядження, упродовж яких вітчизняні вчені не лише вивчали зарубіжний досвід освітньої і науково-дослідної діяльності, а й популяризували власні досягнення та засвоювали принципи загальноєвропейської університетської культури, що ґрунтувалася на засадах толерантності, демократизму, академічних і громадянських свобод. Окрім наукового значення, закордонні стажування вітчизняних учених виконували важливу суспільно-політичну функцію, оскільки повертаючись з Європи, вони привносили до Російської імперії поширені на Заході ліберальні ідеї, сприяли утвердженню в суспільній свідомості впевненості у нагальній потребі здійснення докорінних перетворень на державному рівні.

¹ *Ничтаевский Л.* Воспоминания о Харьковском университете. 1823–1829 годы // Русская старина. — 1907. — № 8 (Т. 131). — С. 376.

² Сборник распоряжений по Министерству Народного Просвещения. — СПб., 1866. — Т. 1. — С. 260.

³ Див., напр.: Харківський національний університет ім. В.Н. Каразіна за 200 років. — Х., 2004; *Стельмах С.П.* Исторична думка в Україні ХІХ — початку ХХ ст. — К., 1997; *Його ж.* Исторична наука в Україні епохи класичного історизму (ХІХ — поч. ХХ століття). — К., 2005; *Посохов С.І.* Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ — початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії. — Х., 2006; *Баженова Г.Ю.* Міжнародні зв'язки істориків Росії (др. пол. ХІХ — поч. ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. — К., 2008; Почесні члени Харківського університету. Біографічний довідник. — Х., 2008; *Бакіров В.С.* Університет і суспільство. — Х., 2011; Університетская идея в Российской империи ХVІІІ — начала ХХ веков: Антология. — М., 2011; Харківський університет ХІХ — початку ХХ ст. у спогадах його професорів і вихованців: У 2 тт. — Х., 2011; *Иващенко В.Ю., Костина Т.В., Посохов С.И.* Письма М.С. Дринова В.П. Бузескулу (1904–1905 гг.) // Дриновський збірник. — 2012. — Т. 5. — С. 417–427.

⁴ Спробу висвітлити участь метеорологів, фізіологів, математиків, медиків Харківського університету в міжнародних конгресах і з'їздах початку ХХ ст. здійснено автором у статті: Участь учених-природознавців Харківського університету в міжнародних наукових форумах на початку ХХ ст. // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. — Рівне, 2010. — Вип. 20. — С. 25–28.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі — ЦДІАК України). — Ф. 2017. — Оп. 1. — Спр. 99. — Арк. 1(зв.).

- ⁶ Там само. — Спр. 383. — Арк. 1; спр. 182. — Арк. 34.
- ⁷ Там само. — Спр. 214. — Арк. 3.
- ⁸ Там само. — Спр. 217. — Арк. 2.
- ⁹ Там само. — Спр. 223. — Арк. 5; спр. 235. — Арк. 2(зв.)–3.
- ¹⁰ Там само. — Спр. 227. — Арк. 3; спр. 228. — Арк. 3.
- ¹¹ Там само. — Спр. 235. — Арк. 2.
- ¹² Там само. — Спр. 243. — Арк. 6.
- ¹³ Там само. — Ф. 2052. — Оп. 1. — Спр. 1409. — Арк. 1.
- ¹⁴ Там само. — Спр. 1410. — Арк. 1.
- ¹⁵ Там само. — Спр. 1411. — Арк. 1.
- ¹⁶ Там само. — Спр. 829. — Арк. 1.
- ¹⁷ Там само. — Спр. 830. — Арк. 1–1(зв.).
- ¹⁸ Там само. — Спр. 933. — Арк. 1–1(зв.); спр. 934. — Арк. 1; спр. 935. — Арк. 1; спр. 936. — Арк. 1.
- ¹⁹ Там само. — Спр. 1145. — Арк. 1; спр. 1146. — Арк. 1; спр. 272. — Арк. 1.
- ²⁰ Там само. — Спр. 1450. — Арк. 1.
- ²¹ Там само. — Спр. 30. — Арк. 1(зв.).
- ²² Там само. — Ф. 2026. — Оп. 1. — Спр. 15. — Арк. 1; спр. 14. — Арк. 1; спр. 22. — Арк. 1; спр. 19. — Арк. 1; спр. 21. — Арк. 1.
- ²³ Там само. — Спр. 16. — Арк. 1.
- ²⁴ Там само. — Ф. 2051. — Оп. 1. — Спр. 54. — Арк. 1.
- ²⁵ Там само. — Спр. 55. — Арк. 2–3(зв.).
- ²⁶ Державний архів Харківської області. — Ф. 667. — Оп. 286. — Спр. 151. — Арк. 1.
- ²⁷ *Валяшко Н.А.* Отчёт о заграничной командировке // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1902. — Кн. 1. — С. 9.
- ²⁸ *Струве Л.О.* Краткий отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1902. — Кн. 1. — С. 14–15.
- ²⁹ *Левковский А.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само (1904). — 1905. — Кн. 4. — С. 11.
- ³⁰ *Репрев А.* Отчёт о заграничной командировке летом // Там само. — 1904. — Кн. 3. — С. 5.
- ³¹ *Белоусов Н.* Рапорт по поводу заграничной поездки летом 1903 года // Там само. — 1904. — Кн. 3. — С. 12.
- ³² *Пишеборский А.П.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1906. — Кн. 1. — С. 27.
- ³³ *Евдокимов Н.Н.* Отчёт о заграничной командировке // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 18.
- ³⁴ *Евдокимов Н.* В физико-математический факультет Императорского Харьковского университета // Там само. — 1909. — Кн. 3. — С. 4.
- ³⁵ *Анциферов А.* Отчёт по заграничной командировке за 1904 г. // Там само (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 114.
- ³⁶ ЦДІАК України. — Ф. 2019. — Оп. 1. — Спр. 16. — Арк. 1.
- ³⁷ Там само. — Спр. 141. — Арк. 1.

³⁸ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке за границу — в Женеву для участия во втором международном философском съезде // Записки Императорского Харьковского Университета. — 1905. — Кн. 1. — С. 3–4.

³⁹ Отчёт ординарного профессора *П.Э. Лейкфельда* о его заграничной командировке на срок от 6 апреля по 15-ое июня 1907 года // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 35.

⁴⁰ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке на шестой международный психологический съезд в Женеве // Там само. — 1910. — Кн. 1. — С. 7–8.

⁴¹ *Лейкфельд П.Э.* Отчёт о командировке в Гейдельберг на третий международный философский съезд // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 26.

⁴² *Ирмер Г.Ю.* Отчёт о командировке в Германию // Там само. — 1907. — Кн. 1. — С. 35.

⁴³ Там само. — С. 50.

⁴⁴ *Бродович И.* Рапорт о заграничной командировке // Там само (1906). — 1907. — Кн. 3–4. — С. 1.

⁴⁵ *Коршун С.В.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1909. — Кн. 3. — С. 10.

⁴⁶ *Тимофеев Г.Е.* Отчёт физико-математическому факультету Харьковского университета о заграничной командировке // Там само. — 1909. — Кн. 1. — С. 49.

⁴⁷ *Валяшко Н.А.* Отчёт о заграничной командировке с 1 мая 1908 г. по 15 августа 1910 г. // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 8.

⁴⁸ *Соловьёв Ф.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1910. — Кн. 4. — С. 28.

⁴⁹ *Гордон В.* Пятисотлетний юбилей Лейпцигского Университета (Отчёт о командировке) // Там само. — 1909. — Кн. 4. — С. 2.

⁵⁰ Там само. — С. 11–12.

⁵¹ *Кульбакин С.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1911. — Кн. 1. — С. 1.

⁵² *Черноусов Е.А.* Отчёт о заграничной командировке летом 1911 года // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁵³ *Бузескул В.П.* Отчёт о командировке за границу и в Новгород (на Археологический съезд) // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–2.

⁵⁴ *Барабашев П.Н.* Из летней заграничной командировки (июнь–июль 1911 года) // Там само. — 1912. — Кн. 1. — С. 29.

⁵⁵ Там само. — С. 28.

⁵⁶ *Арнольди В.М.* Отчёт о заграничной командировке // Там само. — 1912. — Кн. 2. — С. 1.

⁵⁷ Там само. — С. 6.

⁵⁸ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–5.

⁵⁹ *Петренко Г.И.* Отчёт о заграничной командировке во время летних каникул 1912 года // Там само (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 11.

⁶⁰ *Гольдин Н.С.* Отчёт о заграничной командировке в 1912 году // Там само. — 1913. — Кн. 3. — С. 1–3.

⁶¹ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 5.

⁶² Киселёв А.Д. Отчёт о командировке за границу на лето 1913 г. // Там само (1913). — 1914. — Кн. 4. — С. 2.

⁶³ Федоровский А.С. Отчёт о заграничной командировке летом 1914 г. // Там само (1914). — 1915. — Кн. 4. — С. 12.

⁶⁴ Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1900 год // Там само. — 1901. — Кн. 2. — С. 20; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1901 год // Там само. — 1902. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1902 год // Там само. — 1903. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1903 год // Там само. — 1904. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1904 год // Там само (1905). — 1906. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1906 год // Там само (1907). — 1908. — Кн. 3–4. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1907 год // Там само. — 1908. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1908 год // Там само. — 1909. — Кн. 2. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1909 год // Там само. — 1910. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1910 год // Там само. — 1911. — Кн. 3. — С. 4; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1911 год // Там само. — 1912. — Кн. 3. — С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1912 год // Там само. — 1913. — Кн. 1. — С. 4, 5; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1913 год // Там само. — 1914. — Кн. 1. — С. 4–6; Отчёт о состоянии и деятельности Императорского Харьковского Университета за 1914 год // Там само. — 1915. — Кн. 1. — С. 5–6.

В статье на основе документов Центрального государственного исторического архива Украины г. Киева, Государственного архива Харьковской области и опубликованных источников освещена роль Харьковского университета в международных научных связях начала XX в. Особенное внимание уделено командировкам харьковских учёных в зарубежные научно-образовательные центры.

Ключевые слова: университет, сотрудничество, командировки, Европа, научно-образовательные центры, учёные.

On the basis of published sources and documents of Central state historical archiv of Ukraine (Kyiv), Kharkiv region state archive this article deals with Kharkiv University's role in international scientific relations in the early twentieth century. Special attention is paid to kharkiv scientists' missions to foreign scientific and educational centers.

Key words: university, cooperation, missions, Europe, foreign centers of science and education, scientists.